

ОСМИСЛЕННЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується історіографія Чорнобильської катастрофи. Метою дослідження є аналіз наукових студій, присвячених причинам та наслідкам Чорнобильської катастрофи, причому, в центрі уваги перебувають її суспільно-політичні аспекти. Об'єктом дослідження виступають наукові та науково-популярні праці, в яких висвітлюються суспільно-політичні аспекти Чорнобильської катастрофи. Предметом дослідження є процес зародження, становлення й тенденції розвитку історіографії Чорнобильської катастрофи.

В центрі уваги дослідників перебувають питання приховування інформації про катастрофу, вплив Чорнобиля на колапс Радянського Союзу, активізацію опозиційних, екологічних, національних рухів та формування громадянського суспільства, героїзм ліквідаторів, соціальні наслідки трагедії, трансформація способу життя, цінностей і повсякденної поведінки постчорнобильської людини.

Ключові слова: історіографія, Чорнобильська катастрофа, аварія, ЧАЕС, дослідження.

Глобальні катастрофи в історії людства стають дедалі важливішим предметом уваги істориків. Їх довготривалий вплив і наслідки залишають помітний слід у свідомості людей, долі цілих країн та народів, а нерідко долають національні й континентальні кордони. Однією з таких глобальних катастроф, безперечно, є Чорнобильська.

Упродовж 30 років після аварії на ЧАЕС накопичився значний пласт наукових, публіцистичних, мемуарних та художніх публікацій, у яких відбилася історія найбільшої техногенної катастрофи. Переважна більшість з них вийшла з-під пера фізиків, екологів, медиків. Але останнім часом зросла кількість історичних студій. Назріла необхідність проаналізувати й систематизувати ці праці, зробивши їх історіографічний огляд. Актуальність дослідження зумовлена також величезним впливом наслідків Чорнобильської катастрофи на суспільно-політичне життя України й світу.

Перші в Україні історіографічні спроби оглянути публікації про Чорнобильську катастрофу з позицій історичної науки належать Н. Барановській [4; 5].

В останні роки перебування України у складі СРСР відбувалось накопичення інформації про аварію, її наслідки, вивчення її причин. Перші дослідження мали публіцистичний, прикладний та інформаційний характер. Здебільшого це були статті допущених в зону катастрофи журналістів, які відображали офіційну точку зору. Велика увага приділялась героїзму ліквідаторів [25].

В подальші роки побачили світ книги і статті-роздуми керівників міністерств та відомств (А. Петросьянц) безпосередніх учасників подій (В. Брюханов, А. Дятлов, В. Легасов, Г. Медведєв, М. Тараканов) і очевидців ліквідації аварії – співробітників МВС, пожежників, комунальників, журналістів, про трагічні події перших днів ядерної катастрофи, помилки і героїзм людей в ніч 26 квітня 1986 р. [13–15; 19; 24, 26]. Значну увагу ліквідації аварії на ЧАЕС приділили в мемуарах українські державні діячі Г. Дзись О. Ляшко, В. Шевченко.

Художні й публіцистичні твори письменників С. Алексієвич, В. Бикова, О. Гончара, В. Губарєва, І. Драча, Л. Костенко, М. Луківа, Б. Олійника, Ю. Щербака, В. Яворівського та ін. допомагали усвідомити, що Чорнобиль – це не лише технічна аварія, але й системна катастрофа, зрозуміти яку не можна поза межами суспільно-політичного контексту (ідея духовного Чорнобилю) [1; 12; 20; 27].

Реакція світу на аварію була надзвичайно бурхливою. Перші публікації на Заході були покликані продемонструвати дефектність комунізму і переваги західного (капіталістичного) суспільства. Включились політичні організації, наприклад Всесвітня антикомуністична ліга, що використовували аварію задля пропаганди.

У працях вчених української діаспори кристалізувалось бачення Чорнобилю як «національної трагедії», спричиненої бездержавним статусом України, і водночас як

передвісника розпаду «радянської імперії», імпульс до пробудження українського суспільства: від Чорнобиля до незалежності. Зверталась увага на засекречування інформації, незважаючи на проголошену гласність. Деякі публікації поширювали паніку, зокрема, були твердження, що в Києві на вулицях валяються трупи. Однак досить швидко на зміну ідеологічним публікаціям в дусі Холодної війни прийшло осмислення і аналіз катастрофи як глобального явища (Р. Поваскі, Д. Хаустон).

З антиядерної точки зору написана книга В. Хайнса та М. Бойцуна. Ці автори звинувачували в трагедії ядерну енергетику і наводили факти спільного приховування наслідків катастрофи ядерним лобі в СРСР та на Заході, в тому числі через МАГАТЕ [31, р. 77, 81]. Рецензент книги політолог українського походження Т. Кузьо намагався «виправити» авторів, доводячи, що «погана сама по собі не ядерна енергія, а радянське невміле поводження з нею» [16, с. 105]. На Заході політики переконували населення, що головним винуватцем катастрофи була радянська державна модель, а не атомна енергетика, що в капіталістичних суспільствах подібні аварії неможливі.

М. Хайнс і М. Бойцун були максимально критичні до СРСР, вважаючи, що головною турботою влади було збереження ілюзії контролю над ситуацією, а здоров'я населення перебувало на другому плані. Також підкреслювалось, що Чорнобиль був катастрофою для гласності: «Не було досі кращого критерію оцінки конкретного застосування горбачовської політики гласності та її схвалення іншими могутніми особами і установами радянської держави, як чорнобильська катастрофа» [31, р. 192].

З поширенням гласності в СРСР почали з'являтися гостро-полемічні статті про приховування масштабів аварії, недоліки в організації будівельних робіт, порушення технологічної та виробничої дисципліни в зоні радіаційного ураження. Загострене ставлення до моралі в період Перебудови сприяло розвитку дискусії про цензуру в ЗМІ щодо наслідків аварії. За словами А. Ярошинської, «екологія Чорнобиля все більше перетворювалась на політику» [28, с. 37]. Чорнобиль дав потужний імпульс суспільним трансформаціям, соціальній мобілізації, розгортанню екологічних рухів [21] (згодом поглинутим національними), перетворився на потужний важіль в руках опозиційних сил.

Після 1991 р., коли розпочалось розкриття архівних документів, створення музейних виставок, остаточно склались умови для усестороннього вивчення суспільно-політичних аспектів Чорнобильської катастрофи [17]. Першою приховування масштабів і наслідків катастрофи, цензуру в ЗМІ документально висвітлила А. Ярошинська. Вона ж опублікувала розсекречені протоколи оперативної групи Політбюро ЦК КПРС з вивчення причин аварії та організації ліквідації її наслідків [28]. Згодом розпочалось видання збірників документів і матеріалів, присвячених наслідкам Чорнобильської катастрофи [див.: 5, с. 48–49].

Чи не найзначніший внесок в історичні студії катастрофи зробила український історик Н. Барановська. В її докторській дисертації та численних публікаціях висвітлюються суспільно-політичні й науково-технічні передумови аварії; початкові зусилля з її мінімізації та вирішення проблем, породжених аварією; інформаційна ситуація в країні, яка призвела до падіння довіри суспільства до влади; реакція світової спільноти [2; 6]. Предметом наукового інтересу Н. Барановської є також питання визначення статусу постраждалого населення, мешканців забруднених територій, фінансового забезпечення чорнобильців, закриття ЧАЕС та його соціально-економічні наслідки, вплив на трансформаційні процеси у суспільстві тощо [3].

Українські та російські історики продовжують дослідження інформаційної політики радянської влади щодо аварії на ЧАЕС (Г. Ковзик, Т. Масгумов, О. Махно), наголошуючи, що радянські ЗМІ зберігали мовчання, аж доки інформація не поширилась за кордоном [7, с. 157].

Міфологізація Чорнобильської трагедії стала предметом дослідження Г. Бондаренко. На її думку, Чорнобиль започаткував новий екологічний світогляд, світосприйняття і спосіб життя не лише для мешканців постраждалих районів, але й для всього населення України [18]. Н. Барановська твердить про трансформацію для значної частини населення

всієї пострадянської культури в «культуру чорнобильську», адже катастрофа викликала крутий злам звичного способу життя, ціннісних орієнтацій і повсякденної поведінки людей, акумулювала всі проблеми радянського буття: зловживання владою, безвідповідальність, авральність будівництва тощо.

Вплив Чорнобильської катастрофи на розвиток громадянського суспільства в Україні проаналізувала Г. Гардашук. На її думку, аварія на ЧАЕС змусила замислитися не лише над наслідками, а й над причинами цього страшного лиха, над іншими потенційними Чорнобилями. Суспільна стурбованість стала одним із вагомих рушіїв політизації українського суспільства. Збереження та раціональне використання національних природних ресурсів, підвищення екологічної безпеки, якості життя та здоров'я населення виявилися чи не найвагомими аргументами на шляху здобуття Україною державного суверенітету та незалежності в грудні 1991 р. [11]. У контексті процесів перетворень в українському суспільстві соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи розглядають Ю. Саєнко та Ю. Привалов [23].

Частково проблема знайшла відображення у працях українських істориків О. Бойка, В. Барана, В. Даниленка, В. Литвина та ін. Зокрема, вони звертали увагу на активізацію протестної активності внаслідок екологічної катастрофи. Дослідники розглядали історію Чорнобиля як одну з «білих плям» нашого минулого [22]. Головним винуватцем вважали «систему повного знецінення волі й інтересів особи, цілих народів, систему так званої колективної відповідальності, а точніше цілковитої безвідповідальності працівників компартійного апарату, міністерств і відомств, систему викривлених соціально-класових і світоглядних суспільних цінностей» [8, с. 6]. Багатьма Чорнобиль сприймається як наслідок існування тоталітарної політичної системи в СРСР з породженою нею абсолютною владою та ідеологічною монополією центру, ігнорування альтернативних думок [6, с. 20–21], як свідчення аморальності системи (академік НАНУ Д. Гродзинський).

З початком політики декомунізації робляться спроби «мобілізувати» історичну науку на службу «потребам сьогодення». Звідси поява в публічному просторі заходів під назвою «Катастрофа імені Леніна», або тверджень: «Аварія 26 жовтня 1986 року в Чорнобилі могла відбутися тільки в такій країні» [10, с. 590].

На Заході вивчення чорнобильської проблематики ведеться в контексті транснаціональної та глобальної історії, нової екологічної історії та студій катастроф (disaster studies) [9, с. 153]. Побачила світ низка колективних збірників західних учених: екологів, медиків, радіобіологів та радянологів [29].

Глибоке осмислення Чорнобильської катастрофи належить канадському історику Д. Марплзу, який розглянув аварію на ЧАЕС у контексті радянського ядерного розвитку, показав недоліки всієї ядерної індустрії СРСР [33], а згодом проаналізував соціальні наслідки планетарної трагедії: її вплив на життя людей, екологічні наслідки, висвітлення трагедії в радянських ЗМІ, відновлення життя в зараженій зоні [34].

Німецький історик А. В. Вендланд закликає сприймати Чорнобильську катастрофу не стільки, як «крах» радянської системи, а «як нестабільний стан технічно-соціальної системи, котрий похитнувся в напрямку катастрофічного перебігу, що в принципі не залежить від умов політичної системи, типів реактора й індивідуального налаштування персоналу, і може трапитися будь-де» [9, с. 173].

Американський історик П. Джозефсон вказав на техніцистський характер радянської системи. Радянські люди глибоко пишалися космічною першістю, ядерною фізикою, тому Чорнобиль став страшним психологічним ударом. Можливо, саме в цій травмі криється причина зневажливого ставлення до науки в Україні впродовж останніх 25 років.

Шведська дослідниця Ю. Ліндبلاد вважає аварію на ЧАЕС початком краху Радянського Союзу. Раніше «мирний атом» символізував мир і світле майбутнє, відтоді ж перетворився на ядерну загрозу. «Антиядерна» діяльність (еко-націоналізм) використовувалась союзними республіками для демонстрації їх незалежності від центру [32].

Більшість дослідників стверджує, що катастрофа на ЧАЕС завдала непоправного удару по іміджу Радянського Союзу в світі, по легітимності радянської влади й системи радянського соціалізму, по політиці Перебудови й гласності М. Горбачова. Досі залишається багато недостатньо вивчених аспектів проблеми. Як стверджує французький дослідник Ж.-П. Дюпюї, Чорнобиль не став уроком для всього світу, безпека АЕС перебуває під загрозою, адже катастрофу на ЧАЕС визнали «радянською, а не ядерною» [30, р. 24]. Про справедливість цієї думки свідчить аварія на японській АЕС «Фукусіма-1» 11 березня 2011 р.

1. Алексієвич С. Чорнобильська молитва. Хроніка майбутнього / Переклад і післямова О. Забужко / С. Алексієвич. – К., 1998. – 194 с.
2. Барановська Н. П. Україна – Чорнобиль – світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986–1999 / Н. П. Барановська. – К., 1999. – 400 с.
3. Барановська Н. П. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи / Н. П. Барановська. – К., 2001. – 95 с.
4. Барановська Н. П. Чорнобильська катастрофа в публікаціях / Н. П. Барановська. – К., 2004. – 207 с.
5. Барановська Н. П. Стан розробки Чорнобильської проблеми історичною наукою України / Н. П. Барановська // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 48–56.
6. Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії / Н. Барановська. – К., 2011. – 254 с.
7. Бондаренко Г. Чорнобиль: у вимірі постгуманізму / Г. Бондаренко // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 121–126.
8. Васюта С. І. Соціально-екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи / С. І. Васюта // УДЖ. – 1996. – № 3. – С. 3–24.
9. Вендланд А. В. Повернення до Чорнобиля. Від національної трагедії до інноваційних підходів в історіографії не тільки України / А. В. Вендланд // Україна модерна. – № 18. – 2011. – С. 164–200.
10. В'ятрович В. М. Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття / В. М. В'ятрович. – Львів, 2013. – 700 с.
11. Гардашук Т. Чорнобильська катастрофа як каталізатор розвитку громадянського суспільства в Україні / Т. Гардашук // Сучасність. – 2006. – № 4. – С. 61–68.
12. Губарев В. С. Саркофаг: Трагедія / В. С. Губарев. – М., 1987. – 84 с.
13. Иллеш А. В. Репортаж из Чернобыля: Записки очевидцев: Комментарии. Размышления / А. В. Иллеш, А. Е. Пральников. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1988. – 169 с.
14. Ковалевская Л. А. Чернобыльский дневник: Заметки публициста (1986 – 1987 гг.) / Л. А. Ковалевская. – К., 1990. – 215 с.
15. Костін І. Ф. Чорнобиль: Сповідь репортера / І. Ф. Костін. – К., 2002. – 320 с.
16. Кузьо Т. [Рец. на:] Haynes V. Wojcun M. The Chernobyl Disaster. The True Story of a Catastrophe. An Unanswerable Indictment of Nuclear Power / Т. Кузьо // Сучасність. 1989. – № 4. – С. 102–105.
17. Маковська Н. В. Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах / Н. В. Маковська // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 99–105.
18. Махно О. В. Особливості радянської державної інформаційної політики щодо аварії на ЧАЕС у перші тижні після катастрофи / О. В. Махно // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 40. – С. 149–158.
19. Медведев Г. Чернобыльская хроника / Г. Медведев. – М., 1989 – 240 с.
20. Олійник Б. Чорнобиль. Третій ядерний удар / Б. Олійник // Дніпро. – 2002. – № 5–6. – С. 133–136.
21. Панов А. «Зелений рух» в Україні / А. Панов // Сучасність. – 1991. – № 6. – С. 109–114.
22. Ралдугіна Т. П. Чорнобиль: факти і документи / Т. П. Ралдугіна // УДЖ. – 1996. – № 3. – С. 24–28.
23. Саєнко Ю. І. Постчорнобильський соціум: 20 років по аварії / Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. – К., 2005. – 232 с.
24. Склярів В. Ф. Завтра был Чернобыль: документальная повесть / Ред. Е. А. Валюкене, Л. А. Поповченко / В. Ф. Склярів. – К., 1991. – 231 с.
25. Чорнобиль. Дні випробувань: книга свідчень / упор. В. Г. Шкода. – К., 1987. – 470 с.
26. Шашарин Г. Чернобыльская трагедия / Г. Шашарин // Новый мир. – 1991. – № 9. – С. 165–179.
27. Щербак Ю. Чорнобиль: Документальна повість / Ю. Щербак. – К., 1989. – 223 с.
28. Ярошинская А. А. Чернобыль. Совершенно секретно / А. А. Ярошинская. – М., 1992. – 576 с.

29. Chernobyl: The Event and its Aftermath / ed. by L. Berkowitz, N. Berkowitz, M. Patrick. – Madison: Goblin Fern Press, 2006. – 284 p.
30. Dupuy, Jean-Pierre. The catastrophe of Chernobyl twenty years later // Estudos Avançados. – 2007. – № 21 (59). – P. 243–252.
31. Haynes V. Bojcum M. The Chernobyl Disaster. The True Story of a Catastrophe. An Unanswerable Indictment of Nuclear Power. – London: The Hogarth Press Ltd., 1988. – 208 p.
32. Lindbladh, Johanna. Chernobyl as the beginning of the end of the Soviet Union // Baltic Worlds. – 2014. – № 1. – P. 4–12.
33. Marples D. Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. – Edmonton: Canadian Inst. of Ukrainian Study, 1986. – 228 p.
34. Marples D. The Social Impact of the Chernobyl. – NY: Palgrave Macmillan, 1988. – 336 p.

В статье анализируется историография Чернобыльской катастрофы. Целью исследования является анализ научных трудов, посвященных причинам и последствиям Чернобыльской катастрофы, причем, в центре внимания находятся ее общественно-политические аспекты. Объектом исследования выступают научные и научно-популярные труды, в которых освещаются общественно-политические аспекты Чернобыльской катастрофы. Предметом исследования является процесс зарождения, становления и тенденции развития историографии Чернобыльской катастрофы.

В центре внимания исследователей находятся вопросы сокрытия информации о катастрофе, влияния Чернобыля на коллапс Советского Союза, активизацию оппозиционных, экологических, национальных движений и формирования гражданского общества, героизм ликвидаторов, социальные последствия трагедии, трансформация образа жизни, ценностей и повседневного поведения постчернобыльского человека.

Ключевые слова: историография, Чернобыльская катастрофа, авария, ЧАЭС, исследование.

The article deals with the historiography of the Chornobyl disaster. The study is an analysis of scientific studies devoted to the causes and consequences of the Chornobyl disaster. In focus are its social and political aspects. The object of the study is scientific and popular work, which highlights the social and political aspects of the Chornobyl disaster. The subject of research is the process of the birth, formation and development trends of historiography Chornobyl disaster.

The focus of the questions researchers are withholding information about the crash, the impact of Chornobyl on the collapse of the Soviet Union, the intensification of opposition, environmental, national movements and formation of civil society, the heroism of the liquidators, the social consequences of the tragedy, the transformation of lifestyles, values and everyday behavior Post-Chornobyl men.

After 1991 established the conditions for a comprehensive study of the social and political aspects of the Chornobyl disaster.

In the works of Ukrainian historians highlighted the socio-political and scientific-technical prerequisites accident; its initial efforts to minimize and resolve problems caused by the accident; Information situation in the country, which led to a drop in public confidence in the government; the reaction of the international community; the question of determining the status of the affected population, residents of contaminated areas, financial support of Chornobyl, the closure of Chornobyl and its socio-economic impact, impact on the development of civil society in Ukraine, etc.

In the West, the study of Chornobyl is problematic in the context of transnational and global history, history of new environmental studies and disaster studies. In studies of the Ukrainian diaspora had crystallized view of Chornobyl as a "national tragedy" caused by the stateless status of Ukraine, at the same time as the precursor collapse of the "Soviet Empire" impulse to the awakening of Ukrainian society: from Chornobyl to independence.

Many researchers argues that the Chornobyl disaster has caused irreparable blow to the image of the Soviet Union in the world, on the legitimacy of Soviet power and the system of Soviet socialist politics by Perestroika and Glasnost. Chornobyl did not become a lesson for the world, nuclear safety is threatened.

Keywords: Historiography, the Chornobyl disaster, accident, Chornobyl Nuclear Power Plant, research.

1. Aleksiyevych S. Chornobyl's'ka molytva. Khronika maybutn'oho / Pereklad i pislyamova O. Zabuzhko. – Kyiv, 1998. – 194 s.
2. Baranovs'ka N. P. Ukrayina – Chornobyl' – svit. Chornobyl's'ka problema u mizhnarodnomu vymiri 1986 – 1999. – Kyiv, 1999. – 400 s.
3. Baranovs'ka N. P. Sotsial'ni ta ekonomichni naslidky Chornobyl's'koyi katastrofy. – Kyiv, 2001. – 95 s.
4. Baranovs'ka N. P. Chornobyl's'ka katastrofa v publikatsiyakh. – Kyiv, 2004. – 207 s.
5. Baranovs'ka N. P. Stan rozrobky Chornobyl's'koyi problemy istorychnoyu naukoju Ukrayiny // Istorychnyy zhurnal. – 2006. – № 2. – S. 48–56.
6. Baranovs'ka N. Chornobyl's'ka trahediya. Narysy z istoriyi. – Kyiv, 2011. – 254 s.
7. Bondarenko H. Chornobyl': u vymiri posthumanizmu // Narodna tvorchist' ta etnografiya. – 2007. – № 2. – S. 121–126.
8. Vasyuta S. I. Sotsial'no-ekolohichni problemy Chornobyl's'koyi katastrofy // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1996. – № 3. – S. 3–24.
9. Vendland A. V. Povnennya do Chornobylya. Vid natsional'noyi trahediyi do innovatsiynykh pidkhodiv v istoriohrafii ne til'ky Ukrayiny // Ukrayina moderna. – № 18. – 2011. – S. 164–200.
10. V"yatrovych V. M. Istoryia z hryfom «Sekretno». Ukrayins'ke XX stolittya. – L'viv, 2013. – 700 s.
11. Hardashuk T. Chornobyl's'ka katastrofa yak katalizator rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini // Suchasnist'. – 2006. – № 4. – S. 61–68.
12. Hubarev V. S. Sarkofah: Trahediya. – Moskow, 1987. – 84 s.
13. Yllesh A. V., Pral'nykov A. E. Reportazh yz Chernobylya: Zapysky ochevydtssev: Kommentaryi. Razmyshlenyya. – Moskow, 1988. – 169 s.
14. Kovalevs'kaya L. A. Chernobyl's'kyy dnevnyk: Zаметky publytsysta (1986 – 1987 hh.). – Kyiv, 1990. – 215 s.
15. Kostin I. F. Chornobyl': Spovid' reportera. – Kyiv, 2002. – 320 s.
16. Kuz'o T. [Rets. na:] Haynes V. Bojcun M. The Chernobyl Disaster. The True Story of a Catastrophe. An Unanswerable Indictment of Nuclear Power // Suchasnist'. – 1989. – № 4. – S. 102–105.
17. Makovs'ka N. V. Politychna retrospektyva Chornobyl's'koyi katastrofy v dokumentakh // Arkhivy Ukrayiny. – 1993. – № 1–3. – S. 99–105.
18. Makhno O. V. Osoblyvosti radyans'koyi derzhavnoyi informatsiyanoi polityky shchodo avariyi na ChAES u pershi tyzhni pislya katastrofy // Storinky istoriyi. – 2015. – Vyp. 40. – S. 149–158.
19. Medvedev H. Chernobyl's'kaya khronika. – Moskow, 1989 – 240 s.
20. Oliynyk B. Chornobyl'. Tretiy yadernyy udar // Dnipro. – 2002. – № 5–6. – S. 133–136.
21. Panov A. «Zelenyy rukh» v Ukrayini // Suchasnist'. – 1991. – № 6. – S. 109–114.
22. Ralduhina T. P. Chornobyl': fakty i dokumenty // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1996. – № 3. – S. 24–28.
23. Sayenko Yu. I., Pryvalov Yu. O. Postchornobyl's'kyy sotsium: 20 rokiv po avariyi. – Kyiv, 2005. – 232 s.
24. Sklyarov V. F. Zavtra byl Chernobyl': dokumental'naya povest' / Red. E. A. Valyukene, L. A. Popovchenko. – Kyiv, 1991. – 231 s.
25. Chornobyl'. Dni vyprobuvan': knyha svidchen' / upor. V. H. Shkoda. – Kyiv, 1987. – 470 s.
26. Shasharyn H. Chernobyl's'kaya trahediya // Novyy mir. – 1991. – № 9. – S. 165–179.
27. Shcherbak Yu. Chornobyl': Dokumental'na povist'. – Kyiv, 1989. – 223 s.
28. Yaroshynskaya A. A. Chernobyl'. Sovershenno sekretno. – Moskow, 1992. – 576 s.
29. Chernobyl: The Event and its Aftermath / ed. by L. Berkowitz, N. Berkowitz, M. Patrick. – Madison: Goblin Fern Press, 2006. – 284 p.
30. Dupuy, Jean-Pierre. The catastrophe of Chernobyl twenty years later // Estudos Avancados. – 2007. – № 21 (59). – P. 243–252.
31. Haynes V. Bojcun M. The Chernobyl Disaster. The True Story of a Catastrophe. An Unanswerable Indictment of Nuclear Power. – London: The Hogarth Press Ltd., 1988. – 208 p.
32. Lindbladh, Johanna. Chernobyl as the beginning of the end of the Soviet Union // Baltic Worlds. – 2014. – № 1. – P. 4–12.
33. Marples D. Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. – Edmonton: Canadian Inst. of Ukrainian Study, 1986. – 228 p.
34. Marples D. The Social Impact of the Chernobyl. – NY: Palgrave Macmillan, 1988. – 336 p.